

Ковнік С. І.

Криворізький державний педагогічний університет

СПЕЦИФІКА МІСТИЧНОГО В УКРАЇНСЬКІЙ МІСТЕРІЇ

У статті йдеться про особливості містичного в одному з популярних жанрів давньої української літератури – містерії. Авторка дослідила сутність містичного, яке закладене у генетиці жанру містерії. Виявила, що усе таємниче, надприродне у містерії сфокусоване навколо переживання безпосереднього досвіду божественного, того, що виходило за межі буденної свідомості, а відповідно культивувалися такі способи досягнення абсолюту – аскеза, медитація, споглядання.

З'ясовано, що зміст містичних переживань містерії стосувався таких явищ: Воскресіння Ісуса Христа, що спричиняло у вірян стан екстазу. Усі художньо інтерпретовані чудасії містерії, які відбуваються з приходом Ісуса Христа, знаходилися поза межами свідомості тогочасної людини. Споглядаючи їх, вона не здатна була пояснити їхню сутність, а тому сприймала їх як щось незвичайне, дивовижне. І поряд з цим, містерії демонстрували те, що людство досягало екстазу від того, що саме Воскресіння Ісуса Христа відновило справедливність у світі, гармонізувало світоустрій.

Помічено, що у містеріях різдвяного циклу містичністю були наділені дійства, котрі презентували момент сполуки вогню і води. Авторка відзначила, що, наприклад, у містерії «Дійствіє на Рождество Христово» презентовані такі містичні практики посвячених осіб: колядне свято створення світу, таємний вогонь, який називали живим, містична роль першої зірки, яка є посланницею від Бога.

У психосоматичній містерії «Мудрость предвѣчная» художньо презентовані два сакральні моменти – гріхопадіння людини та відкуп душі людини. У цій містерії культивується ідея аскетизму, використані прийоми видіння і трансу, які складають сутність містичного досвіду. По суті все християнське життя відповідно до змісту містерій перетворюється в містичне священнодійство.

З'ясовано, що під час містеріального таїнства віруючий долучається до нової духовної реальності, яка пов'язана зі смертю та воскресінням Христа. Зміст містерій був спрямований на те, щоб презентувати християнське життя як особливе містичне священнодійство. Українська містерія представила нову, проте не всім зрозумілу, містеріальну релігійність, де віра в культ та його рятівну силу були визначальними. Містерія посвячувала віруючих у вищі таємниці святості.

Ключові слова: містичне, містерія, поетика, таємниче, жанр, дійство.

Постановка проблеми. Атмосфера містики, чогось надзвичайного, надприродного, тобто того, що знаходиться поза межами людської свідомості дуже добре втілювалися у такому жанрі драматургії як містерія, в одному з найдавніших жанрів середньовічної драми, яка сформувалася у річищі літургійного дійства ще у XII–XIII ст.

Основу середньовічної містерії складав таємничий релігійний культ, загадкові ритуали, які художньо презентували та візуалізували історію божества.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Жанр містерії на різних етапах розвитку літератури зазнав суттєвих трансформацій, а в XX ст. він значно модифікувався у творчості митців: «Відбувається цілковитий перехід містерійного жанру із сакрально-релігійної сфери побутування до про-

фанно-світської. Містерія починає існувати на межі жанрів як синтетичне утворення. Її межі розмиваються, або ж проявляється інтенція містерії «допомагати» іншим жанрам» [7, с. 21]. Попри численні дослідження специфіку жанру містерії й до нині у літературознавстві відсутнє ґрунтовне дослідження специфіки саме містичного у структурі жанру містерії. Таїнство, яке закорінене у жанрі містерії, відкриває невидимі звичайному погляду межі життя. У більшості богословських словників містерія вживається як синонім таїнства, і то лише у сенсі «спасенних подій життя Христового»: містерія Різдва, містерія Пасхи [8].

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми. Унікальність містеріального жанру приваблювала українських митців на всіх

етапах розвитку української літератури. К. Олійник пояснює це тим, що містерія «...зберігала у своїй первинній структурі своєрідну ритуальну основу та настанову на зміни та перетворення, що давало можливість для багаторівневої організації дійства та простору для нього» [7, с. 19]. Дослідниця відзначила, що й антична, і середньовічна «...містерії в семантичному вимірі означали таємничий релігійний культ, загадкові ритуальні дійства, що витворювали історію божества / Бога, його народження, страждання, смерть та переродження» [7, с. 20].

С. Хороб у статті «Трансформація містеріальних форм в українській сакральній драматургії: генеза і традиції», ведучи мову про сутність сакрального у літературно-художніх творах, покликається на Мірче Еліаде щодо сакрального «...сакрум очевидно проектується на абсолютно-містичне, втаємничене, потойбічно-ірреальне» [13, с. 92].

Нам імпонує думка учених О. Юрчук, О. Чаплінської щодо генези містичного в літературі: «Містичне світовідчуття балансує в просторі опозицій сакральне / профанне, раціональне / ірраціональне. Репрезентація містичного спостерігається більшою або меншою мірою в кожному історичному періоді розвитку літератури...» [14, с. 44]. Літературознавиці також стверджують, що поява містичної літератури сягає Середньовіччя, «коли інтеграція містичної складової в літературний твір була обумовлена формуванням релігійної свідомості в межах відповідної епістемі, тобто «історичного а priori» (М. Фуко). Тоді вона виявлялася в сугестивному потенціалі ліричного «одкровення» чи в специфічній медитації» [14, с. 44].

У статті В. Вздольської «Провідні мотиви містичної поезії XVI–XVIII ст. в українській та іспанській літературах» було визначено сутність містичного в українській поезії епохи Бароко: «...містичне переживання Христової смерті», звідси поява мотивів агонії, як вираження парадигми християнського світогляду [2]. Дослідниця також помітила: «У містичній поезії панує мотив не лише бажання уподібнитися Христові в його муках, а й очікування його мук як спасіння для себе, оспівування любові до Христа стражденого. Це закоханість у Христову агонію» [2].

Відзначимо, що усе таємниче, надприродне у літературі Середньовіччя було сфокусоване виключно навколо переживання безпосереднього досвіду божественного, того, що виходило за межі буденної свідомості, а відповідно культивува-

лися такі способи досягнення абсолюту – аскеза, медитація, споглядання. Погоджуємося з думкою О. Вещекової проте, що «...містична література плавно трансформувалася з релігійної літератури для обраних (посвячених)» [1, с. 131].

Слушними є міркування Л. Теліженко щодо сутності містичного споглядання у грецьких містеріях, адже саме містичне споглядання, на її переконання, мало низку антропологічних закономірностей, які було присутні у всіх містико-релігійних практиках. Учена стверджує: «...поза всякого сумніву, проведення ритуалу античних містерій було спрямоване на психосоматичні зміни в його учасників» [11, с. 117]. Містичне споглядання породжує містичні видіння, характер яких обумовлений специфікою релігійної традиції.

Обмірковуючи сутність містерії в античній культурі, учена відзначила: «перехід від актуального плану буття до містичного як потенційно можливого «задавався» змістом конкретного міфу, що мав особливу смислову цінність і «організовано» здійснювався через ритуал шляхом виконання певних ритмічних дій, які змінювали загальний стан людини» [11, с. 119].

Тож, у літературознавстві помітним є інтерес до аналітичного осмислення містичного в матриці жанру містерії.

Постановка завдання. Мета статті полягала в тому, щоб шляхом аспектного аналізу дослідити сутність містичного та його специфіку в українській містерії XVII ст. Заявлена мета дослідження скеровує до виконання низки важливих завдань: з'ясувати сутність вияву містичного у давній українській містерії, проаналізувати українські містерії з точки зору особливостей вияву містичного в матриці жанру містерії, виявити специфіку містичного у різних циклах містерії.

Виклад основного матеріалу. Свою жанрову сутність містерія втратила ще наприкінці Середньовіччя. У містеріальних дійствах стали частіше з'являтися не лише картини духовного життя, а й світського. Відповідно до цих тенденцій містерії, виокремилося декілька різновидів цього жанру: літургійна містерія, масова містерія, містерія за мотивами святого письма.

Містеріями (від слова *muein*, що означало закривати рот) традиційно називали ритуальні дійства, доступні виключно богопосвяченим особам. Учасники таких містеріальних дійств давали клятву про нерозголошення священних таємниць, до яких вони долучалися. Ці таємниці стосувалися загадкового можливого життя після смерті або ж історії божественного. Так чи інакше, але

містеріальне дійство базувалося на містиці, відповідно, під час містерії в стані екстази відбувалося безпосереднє єднання її учасників з богом. Містичне в містерії виявлялося в ритуальній смерті і відродженні неофітів («містів»), а їх участь в дійстві надавала їм нових якостей, що радикально відрізняло їх від непосвячених.

Потужний розвиток містерії відбувся у стінах Київської братської школи. Традиційними містеріями тут були анонімні «Дійствие на Рождество Христово», «Царство Натури Людської», «Мудрость предвѣчная», «Властотворний образ Человѣколюбия Божія» та інші. У цих містеріях автори дотримувалися композиції середньовічного типу з притаманним їй неквапливим розгортанням доволіно розміщених подій.

Зміст містерій був спрямований на те, щоб активізувати містичне переживання, тобто особливий момент сприйняття «зустрічі» з божественним, а досягнення абсолюту можливе завдяки аскезі, медитації, спогляданню. Самоутвердження особистості у вічному бутті в добу Середньовіччя відбувалося завдяки релігії, а процес богопізнання розглядався як особливий процес, який тісно був пов'язаний з містичним досвідом богопосвячених.

На думку Р. Голика, «...«незвичайне» для середньовічної людини – це «чудесне», те, що порушує природний порядок речей завдяки Божому втручання. Цьому незвичайному протистойть «Інше», магічне, чаклунське незвичайне. Воно також порушує закони природи, однак джерелом цих аномалій є не «світлі», небесні, а «темні», підземні сили. Нарешті, між ними людська уява поміщає третій різновид незвичайного – дивовижне. Воно є нейтральним остільки, оскільки має цілком земні причини, і твориться не у «вертикальній» (людина – небесні чи підземні сили), а «горизонтальній» (людина – людина) площині» [3, с. 182]. Саме чудесне та дивовижне дуже добре поєдналися у жанрі містерії, надаючи цьому жанру особливої загадковості.

Л. Теліженко вважає, що «містична реальність, яка все-таки формувалася в актуальній реальності і в ритуалі «розгорталася» як божественна, впливала у свою чергу, опинялася під її впливом» [11, с. 118]. Учена стверджує, що ритуал, який лежав в основі містерії змінював психофізичний стан учасника дійства. Нам імponує також думка Л. Теліженко про те, що «...у результаті прагнення логічно, з позицій розуму пояснити причини та значення таємничої реальності, що досяглася в містеріях, у грецькій філософії з'явилася раціональна містика...» [11, с. 119].

Отже, спробуємо з'ясувати специфіку містичного в українській містерії XVII ст. Під час аналітичного осмислення специфіки та сутності містичного у структурі жанру особливу увагу звертаємо увагу на способи художньої презентації таємничого та сакрального у змісті твору.

Одна з відомих анонімних містерій в українській традиції була «Слово о збуренні пекла», до якої подається підзаголовок: «*Єгда Христос, од мертвих вставши, пекло збури*». Саме цей підзаголовок налаштовує реципієнта на сприйняття одного із таємничих дійств – воскресіння Ісуса Христа, а як наслідок відбувається збурення пекла. Історія сходження Христа до пекла у дні своєї земної смерті – між розп'яттям і воскресінням наділена усілякими містичними смислами та сенсами.

Діалог Люципера з Адом презентує новину про Воскресіння Ісуса Христа. Чорні сили збурені цієї звісткою. Люципер наказує своїм слугам усіляко шкодити Ісусу Христу. Натомість слуги переповідають усі ті дива, які відбуваються на землі, у зв'язку з Воскресінням Ісуса Христа:

*Мертвих словом воскрешав,
хорих уздоровляв,
а нас словом своїм далеко проганяв,
І нічого не скуралі-сьмо з ним,
бо ангелов множество при нім* [12, с. 508].

Усі ті чудасії, які відбуваються з появою Ісуса Христа знаходилися поза межами розуміння середньовічної людини. Вона не здатна була пояснити усі перевтілення, а тому сприймала усе це, як щось надзвичайне, пояснення якому не могла знайти. І саме від цього процесу споглядання людина досягала вищого ступеня захвату – екстазу, адже воскресіння Ісуса Христа пов'язувалося з надією у відновлення світової справедливості, гармонізації світоустрою та вірою в те, що сили зла не будуть панувати. Енергетика містерії заряджала середньовічну людину оптимізмом.

Відзначимо, що саме українська різдвяна містерія була позначена особливою таємничістю та вірою українців в могутність астральних сил.

На думку українського етнолога К. Сосенка, «...містерії свята Воведення суть всі чистими аллюзіями до створення, чи почину, світа: творчих елементів і сил природи, нового астрального неба, нової землі та перших земноплідів, а в послідовності й до сотворення звірини та чоловіка. Це проявлюється в цих містеріях наглядно і є дуже поважно обдумане» [10, с. 45–46].

Саме у містеріях різдвяного циклу містичністю були наділені дійства, котрі презентували

момент спокуси вогню і води. Саме цей момент був огорнутий таємничістю та не знаходив ніякого пояснення. Це дійство, як складову усіх різдвяних містерій, К. Сосенко пояснює так: *«Це астральний Творчий вогонь в сполучі з водою був творчим чинником в почині світа. Ідея наглядно виступає: Вогонь як животворна троїста сила, будить життєве тепло у всесвіті і рівно часно покликає до акції творчу воду. Сам Господь у тій воді купа така вона свіжа й животворча. Мабуть чи сам Господь є символом того первічного вогню і vice versa : вогонь символом Господа»* [10, с. 50]. Слушно відзначив учений й те, що *«...різдвяна містика з вогнем і водою, оперта на астральній культурі, є властиво основою всієї староукраїнської мітології й релігії»* [10, с. 67].

З усіх містерій різдвяного циклу до наших днів дійшла «Дійствіє на Рождество Христово», в якій презентовані такі містичні практики посвячених осіб: колядне свято створення світу, таємний вогонь, який називали живим, містична роль першої зірки, яка є посланницею від Бога. У цій містерії також презентовано момент спокуси води й вогню, що не мало ніякого пояснення, відповідне містичне завуальовувало існування певної таємної реальності, яка прихована від буденного пізнання. Таємний вогонь належить до смислового поля категорії «містика світла», адже *«...ототожнення сутності Бога з вогнем, сяянням, світлом взагалі, є досить характерним для ветхозавітної традиції»* [6, с. 112]. Учений О. Лисенко дуже добре визначив завдання богопосвяченої людини, яке полягало у *«...філософсько-містичному поверненні через самопізнання до сокровенної, світлової, божественної основи буття, в якій зникала полярність умовляного та чуттєвого, зовнішнього та внутрішнього, езотеричного та екзотеричного»* [6, с. 112].

До психосоматичних містерій можна віднести «Мудрость предвѣчную», де художньо представлені два сакральні моменти – гріхопадіння людини та відкуп душі людини. Головний персонаж цього дійства Мудрість, яка запросила Душу першої людини володарювати в Едемському саду. Проте Душа порушила закон забороненого плоду та втратила свою благодать. А далі усілякі чесноти змагаються за неї. У цій містерії культивується ідея аскетизму, використані видіння і трансї, які складають сутність містичного досвіду. По суті все християнське життя відповідно до змісту містерій перетворюється в містичне священнодійство.

Нам імпонує думка Т. Костенко про те, що *«містерію, містеріальну релігійність самим загаль-*

ним чином можна визначити, як віру в культ, в його рятівну і освячуючу силу. Якщо у старозавітному богослужінні об'єднуючим принципом є ідея посередництва, то в містерії на першому місці стоїть ідея освячення. Через участь у містерії людина освячується, посвячується у вищі таємниці, отримує порятунок, долучається “святості”» [5]. Під час містеріального тайнства віруючий долучався до нової духовної реальності, яка пов'язана зі смертю та воскресінням Христа.

У містеріях культивувалася думка не лише про метафізичне, а й про іманентне воскресіння. Мотив втішання майбутнім вічним життям ще в реальному житті відсилав вірян до вчень апостола Павла про іманентність вічного життя, якого можна досягти в земному житті завдяки духовному єднанню з воскреслим Христом.

Містерії презентували особливу форму особистісного споглядання-єднання віруючого з Абсолютом, де вища реальність сприймалася у вигляді надприродного світла (містика світла) у процесі духовної трансформації людини.

Погоджуємося з думкою О. Лисенка про те, що *«Стан містика, який переживає світло, характеризується певною зміною як свідомості, так і способу його цілісного буття. Характерним для цього стану є прорив з профанного у сакральний вимір буття; прилучення або й ототожнення віруючого з вищою реальністю; отримання надприродного світосприйняття, світопереживання, світорозуміння та світовідношення; наділення вищої реальності атрибутами святості, благості, любові, вічності, непохитності, фундаментальності, добра; відчуття первинної поза-рефлексивної вкоріненості людської індивідуальної самоті в істинно суцюзі»* [6, с. 118–119].

Відзначимо, що у деяких шкільних драмах XVII століття, були окремі дії, які мали усі ознаки жанру містерії. Як-от, наприклад, у п'єсі «Царство Натури Людської», в якій декілька дій готували реципієнта до особливого моменту – прийняття Сином Божим *«...натури людської»* [12]. Зміст першої сцени п'єси «Царство Натури Людської» генетично пов'язаний із жанром стародавньої містерії. Проте образи дияволів автор замінив на персоніфіковані образи: Злість, Спонада (замість Сатани). В'язниця, в якій перебувала Натура – це не що інше, як відгомін чистилища, який активно культивували містерії. Є в п'єсі окрема сцена (8-а), в якій вискакують з пекла не демони, а Спонада. Таємничий сенс містерії підсилював страх, який випробовував посвячених у дійство на стійкість.

Отже, у структурі жанру містерії містичне виконувало низку важливих функцій: сакралізації таїнства пов'язаного з народженням та воскресінням Ісуса Христа; самотвердження особистості у вічному бутті; підсилення віри; активізація особливого переживання зустрічі з божественним.

Висновки. Тож аспектний аналіз українських містерій XVII століття дав можливість з'ясувати сутність та специфіку містичного у структурі вказаного жанру. Відзначимо, що містична реальність у містеріях завдяки прийомам видіння та трансу наділяла зміст містерії особливою таємничістю, сакральністю.

З'ясовано, що зміст містерій був спрямований на те, щоб презентувати християнське життя як особливе містичне священнодійство. Містерія посвячувала віруючих у вищі таємниці святості. Різдвяні містерії були позначені особливою таємничістю та вірою українців в астральні сили. Саме наявність містичного приваблювала віруючих до містеріального таїнства, адже у такий спосіб віруючий долучався до нової духовної

реальності, яка пов'язана зі смертю та воскресінням Христа.

В українських містеріях XVII століття різдвяного циклу особливою таємничістю був позначений момент сполуки вогню і води. Оскільки він не знаходив ніякого пояснення у віруючих, то й залишався одним з таємничих моментів містеріального дійства. Саме в цих містеріях присутні елементи містики світла – особливої форми особистісного споглядання-єднання віруючого з Абсолютом, адже проявлення Бога в якості світла був сакраментальний акт.

У деяких містеріях містичну роль виконували астральні світила, наприклад, перша зірка («Дійствіє на Рождество Христово»), яка була посланницею від Бога.

Елементи містичного священнодійства помічено у психосоматичній містерії «Мудрость предвѣчную», де художньо представлені два сакральні моменти – гріхопадіння людини та відкуп душі людини.

Уважаємо, що подальші дослідження специфіки жанру містерії можна продовжити у компаративному та інтермедіальному аспектах.

Список літератури:

1. Вещекова О. Категорія містичного: науковий дискурс і репрезентація в сучасній прозі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Серія «Філологія»*. 2017. Вип. 76. С. 129–133.
2. Вздутьська В. Провідні мотиви містичної поезії XVI-XVIII ст. в українській та іспанській літературах. URL: <https://surl.li/vciahb> (дата звернення – 11.02.2025).
3. Голик Р. Чудотворці, літературознавці й зачаровані душі: стереотип дивовижного у релігійній, науковій та художній уяві. URL: <https://surl.li/qzlgzg> (дата звернення – 21.02.2025).
4. Клепець К. Тенденції розвитку жанру містерії в українській літературі: від бароко до реалізму. *Волинь філологічна: текст і контекст*. № 19. *Українська література як художній феномен*. 2015. С. 76–87.
5. Костенко Т. Проблема взаємовпливу містеріальних культів і християнства: філософсько-релігійно-навчальний аспект. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 566–571.
6. Лисенко О. «Фаворське світло» як смислообраз православного ідеалу людини: дис. ... на здобуття наукового ступеня канд. філософ. наук: 09.00.11 / Національний університет харчових технологій. Київ, 2016. 196 с.
7. Олійник К. Містерія як метажанр у драматургії XX століття. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Серія: Філологічні науки*. 2021. Вип. 2(95). С. 18–26.
8. Порадник: термінологічно-правописний словник для богословів та редакторів богословських текстів. URL: <https://surl.li/jjqfim> (дата звернення – 06.03.2025 р.).
9. Савенко О. Різдвяна містерія як джерело давньої української драматургії. *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 10. Т. 2. 2019. С. 104–114.
10. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських світ Різдва і Щедрого вечора : монографія. Львів, 1928. 350 с.
11. Теліженко Л. Містерії стародавньої Греції: від мисленнєвої реальності до містичного споглядання споглядання ритуалу. URL: <https://surl.li/grpmae> (дата звернення – 12.02.2025 р.).
12. Українська література XVII ст. : Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., прим., вступ. ст. В. І. Кречотня, ред. тому О. В. Мишанич; АН УРСР. Київ : Наукова думка, 1987. 608 с.
13. Хороб С. Трансформація містеріальних форм в українській сакральній драматургії: генеза і традиції. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні наук»*. 2011. № 2(2). С. 90–103.
14. Юрчук О., Чаплінська О. Поетика містичного в художній літературі: теоретичний аспект. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Серія: Філологічні науки*. Вип. 2(103). 2024. С. 42–53.

Kovpik S. I. SPECIFICITY OF MYSTICAL IN THE UKRAINIAN MYSTERY

The article refers to the peculiarities of mystical in one of the popular genres of Ukrainian literature – mysteries. The author investigated the essence of the mystical in the genetics of the mystery genre. She found that everything is mysterious, supernatural in the mystery focused around the experience of the direct experience of the divine, what went beyond everyday consciousness, and accordingly cultivated such ways of achieving the absolute – asceticism, meditation, contemplation.

It was found that mystical experience in the mysteries concerned the resurrection of Jesus Christ, which caused an ecstasy. All those miracles that occur with the arrival of Jesus Christ were outside the consciousness of man. The person was not able to explain them, and therefore forced to contemplate and perceive as something unusual, which does not exist. And at the same time, humanity has achieved ecstasy from the fact that the resurrection of Jesus Christ restored justice in the world, harmonized the world.

It is noted that in the mysterious cycle mysticism was endowed with actions that presented the moment of compounds of fire and water. The author noted that, for example, in the mystery of "Help for Christ" presented the following mystical practices of consecrated persons: a Christmas holiday of the creation of the world, a secret fire, which was called living, the mystical role of the first star, which is a messenger from God.

In the psychosomatic mystery, "Wisdom of the President" artistically presented two sacred moments – the fall of man and the redemption of man's soul. This mystery cultivates the idea of asceticism, used vision and trance techniques that make up the essence of mystical experience. In essence, all Christian life is transformed into mystical priesthood according to the content of mysteries.

It has been found that during the mysterious sacrament, the believer is involved in a new spiritual reality, which is associated with the death and resurrection of Christ. The content of the mysteries was aimed at presenting Christian life as a special mystical priesthood. The Ukrainian mystery introduced a new, but not all clear, mysterious religiosity, where belief in the cult and its rescue force were decisive. The mystery dedicated believers to the highest secrets of holiness.

Key words: *mystical, mystery, poetics, mysterious, genre, action.*